

## Sarı Uygur Türkçesine Türkçe Sızıcı Seslerin Yansıması\*

Oleg Alekseyeviç Mudrak\*\*

Çev. Reshide Adzhumerova\*\*\*

Emine Atmaca\*\*\*\*

Sarı Uygur Türkçesi, Çin topraklarında yaygın olan Sibiry grubu Hakas kolu Türk lehçelerindedir. Türk dilinden çok eski dönemde ayrılmış olması (XI. yüzyılın ortası), sonradan diğer lehçelerden ayrı (~izole) kalması, kendi fonetiğinde özgün ses geçişlerinin olması eski Türk dili seslerinin arkaikleşmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda Sarı Uygur Türkçesinde beklenilmeyen ve ilk bakışta pek de anlaşılmayan sesler göze çarpmıştır. Bu durumun sebebini, lehçeler arası karışmalara veya yabancı bir dilin etkisine dayandırmak yanlıştır.

Sarı Uygur Türkçesinin tarihî fonetiğindeki esas sorunlardan biri standart Türkçedeki ikinci bir ünsüz türemesi (~affrikat) olayı ve sızıcı (~spirant) -ş-'nin gelişmesidir. Araştırmacılar, bu seslerden bahsederken genelde farklı yansımaların olduğunu söylerler. Standart Türkçedeki \*ç'nin gelişimini etkileyen nedir?

Sarı Uygur Türkçesinde, ön ses (~anlaut) pozisyonunda iki temel unsurdan söz edilir. Soluklu (~aspirasyonlu) ç' gelişimi veya soluksuz (~aspirasyonsuz) yarı ötümlü ses -ş- gelişimi. Aşağıda, Altay Dilleri Sözlüğünün (EDAL) Türkçe kısmındaki kelimelere yer verilmiştir. Kelimelerin *altet. dbf* veri tabanındaki numarası işaretlenmiştir (Sarı Uygur Türkçesinde kelimeler, *syuet* veri tabanına göre numaralandırılmıştır. Ayrıca bu veri tabanında E. R. Tenişev ve Çin ekibinin kaydettiği malzemelerin ses bilgisi de verilmiştir).

\* Bu makale, [http://altaica.ru/LIBRARY/mudrak/Mudrak\\_sibilants.pdf](http://altaica.ru/LIBRARY/mudrak/Mudrak_sibilants.pdf) sitesinden alınmıştır.

\*\* Oleg Alekseyeviç MUDRAK (14 Ocak 1963), Rus dilbilimcisi, filoloji bilimleri doktorudur. Altay ve Paleosya dil bilimi alanında çalışmaları vardır. Sibiry, Uzak Doğu ve Kuzey Amerika halklarının tarihî karşılaştırmalı dilbilimi alanında uzmandır. 1995 yılından itibaren *Rusya Devlet Gumanitar Üniversitesi Doğu Kültürleri Enstitüsü Komparativistika /Karşılaştırmalı Bilim/ Merkezinde* çalışmaktadır. "*Altay Dilleri Etimoloji Sözlüğü*" fundamental çalışmanın yazarlarından biridir (2003) (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

\*\*\* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi [reshidekirim@gmail.com](mailto:reshidekirim@gmail.com)

\*\*\*\* Arş. Gör. Dr. Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi ([eatmaca@sakarya.edu.tr](mailto:eatmaca@sakarya.edu.tr); [eatmaca07@hotmail.com](mailto:eatmaca07@hotmail.com))

EDAL	En Eski Türkçe		Sarı Uygur Türkçesi
735	*çap-	vur-, darbele-; yar-; kır-	ča'p- (973) 1, 5, 8
746	*č(i)aq-	1) ateş çak- 2) çakmak, çakmaktaşı	ča'q- (977) 1
51	*čoq	çok, pek;(toplanmak, çoğalmak); kalabalık, çokluk	čo'qž-an 'küme, yığın' (1053)
362	*čiāq	çağ, dönem	č'ay (976)
436	*cAd(b)an	akrep	c'ijan (1034)
142	*cök-	1) diz üstüne otur- 2) çömel-, çök-(bat-) 3) yarı otur-, çömel-	c'oGe- (1047) 3
268	*čaqir	çakır, açık gri, grili mavi	c'oGGur 'rengârenk, ala' (1051)
1663	*čip	dal	c'uGu 'kırbaç' (1065)
161	*čičig (/*čičiG	1) göğüs (kadın göğüsü) 2) anaç koyun 3) kuyruk yağı 4) kızartılmış kuyruk yağı 5) kızartılmış yağ	č'užag 'ekşi süt' (1068)
1679	*čeček	çiçek, çiçek hastalığı	č'užug (1080) 'çiçek'
1512	*čaq-	bağla-, köstek, raht, koşum	žagis-'karış-' (980)
1995	*čAl-	geveze, gevezelik, boşbopazlık, küfürbazlık	žal-'tebrikle-, teşekkür et-, hamdet-' (982)
1175	*čib	çivi, mih, kazık, dingil çivisi; köşe	žib 'ot' (1027)
1530	*čēkerdek	1) orman (iğneyapraklı) 2) fıstık cevizi 3) çekirdek 4) dağ cevizi 5) yabani hünnap 6) körpe iğneyapraklı fidanlar 7) çalı 8) akçam	žige 'ağacın dal ve yaprakları' (1013)
473	*čiG (~ -ī-)	1) kamış, çiy 2) kamış hasır 3) çiğden örülmüş eşyalar	žiy (1031) 1
1490	*čim- / *čum-	1) üst,tepe 2) baston (topuzlu) 3) yumak, ponpon, baston topu	žimaG ~ -u- 'dayak, baston; sopa, çomak' (1040)
949	*čipin	1) sinek 2) at sineği 3) sivrisinek 4) arı, eşek arısı	živin (1028) 1
1893	*čöl	çöl, step	žol (481)
221	*čom- / *čöm-	1) çöm-, dal- 2) yüz-, yıkan- 3) çömçe ile al- 4) daldır- 5) kepçe, çömçe	žom-ur- (1059) 3,  žomuš 5 (1060)
444	*čim-	1) çimdikle-, çimdikleyp al- 2) çimdik, çitmik	žume- (1081) 'çekip çıkarmak'

Yukarıdaki örneklerde ilk göze çarpan nedir? Soluklu (~aspirasyonlu) ünsüz, tıkayıcı gürültülü ünsüzden önce, en eski Türkçedeki kısa ünlü yanında

refleks olan ç-‘dir (açık olan ilk hecede), (kapalı olan ilk hecede) kalan örneklerde ise ž-‘dir. Ünsüzü soluklu (~aspirasyon), sonradan düşmüş olan örnekler de ilk gruba dâhildirler. Bunlar *c’ijan* ‘akrep’ < “č’ájvan, *c’uGu* ‘kırbaç’ < “čivGi 3sg., Moğolcadan alıntı olan *c’oGGur* ‘ala, rengârenk’ < “*covqur* kelimeleridir. Karşılaştırılırsa, *č’ay* ‘zaman’ örneğinin Moğolca \**caG* kelimesinden alıntı olduğu görülür. Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi, Çağdaş Sarı Uygur Türkçesinde ünlülerin uyumluluğu kuralına uygun ünlü varyantları kaybolmuş sayılır (buradaki hadise, fonetik değil morfofonolojik bir hadisedir); ancak bazı örneklerde, tarihî ön sıra ünlüsünden önce özel yumuşatılmış ünsüz nedeni ile soluksuz (~aspirasyonsuz) ünlü varyantı yazılır.

Söz konusu kelime başı olmayan pozisyondaydı şöyle bir kural vardır: Hece sonunda soluklu (~aspirant) refleks vardır; yani -š (-ž), -š. Soluklu (aspirasyonlu) ve soluksuz (~aspirasyonsuz) ünsüzün dağılımı kısa ünlünün yeniden inşası (~rekonstrüksiyon) ile ilişkilidir.

### Ses Uzunluğu Örnekleri

EDAL	En Eski Türkçe		Sarı Uygur Türkçesi
631	*iāčī-G	acı, ekşi	ažiy (49)
650	*āčī-	1) değerli armağan; refah 2) lütufkâr ol-, elverişli ol-, bak- (koru-) 3) acı- (birine acı-), şefkat duy-	ažu- ‘acı çek-, üzül-’ (46)
1206	*bĕčīn	maymun	bežin (1395)
706	*būč-	iç köşe	būrži (1468)
	Gaq,		
241	*buč- <i>uq</i>	buçuk	būžin ‘yardımıyla, yanyana’ (1445)
59	*gēč (-e)	1) uzun süre 2) geç (sıfat) 3) geç kal- 4) gece 5) akşam 6) dün	geš/ gež-V 5 (880)
326	*gūč	güç	gužir (956) ‘zor’
1481	*jīče	yine	jīži (414)
728	*ūč- <i>ün</i>	çünkü, sebebi ile	ožin (227)
1851	*ūč	uç, kenar	už/ už-V (272)
1077	*ūča	1) kuyruk sokumu kemiği 2) sırt 3) yan, kık	ūža 3, 1

## Ses Kısalığı Örnekleri

EDAL	En Eski Türkçe		Sarı Uygur Türkçesi
734	*āč	açlık	a'čiy (52)
1623	*ač-	açmak	a's-/ a'č-V (40)
136	*ič	1) iç 2) bağırsak 3) karın	i'čigi 3 (178)
20	*ič-	iç-	iš-/ i'č-V (173)
102	*jiŋč-ge	ince	ji'ke(j) ~ jiške(j) (427)
1837	*göč-	göç et-	ko's-/ ko'č-V (932)
901	*burčaq	baklagiller, nohut	pu'rčaG (1469)
380	*qAč-	kaç-	qā'sd(a)-qā'sd(a)-

İlk örneğin özel bir durumu vardır. Bu da Çuvaş Türkçesinde karşıtı olan *вíзъ* kelimesinin \*ōčə kelimesinden türemesine işaretler; yani onun tarihî geçmişi yuvarlaklaşmış bir kısa ünlüye işaretler. Bu kök, sadeleştirilirse ikincil uzunluğu veren -bc- birleşimi ortaya çıkar.

## Soluklu (~aspirasyonlu) Birinci Ünsüzün Üzerine Denk Gelen Ses Kısalığı Örnekleri

EDAL	En Eski Türkçe		Sarı Uygur Türkçesi
74	*kičük /-g	küçük	k'ičžiŋ (906), k'ičži-
610	*bič- / *bič-	kes-	p'üş- (1460), p'üşaG 'bıçak' (1461)
1836	*qoč	koç	q'ožyar (810), qužyar
457	*sač-	saç-, dağıt-	šaž-/ saž-V (542)
149	*s(i)ač	1) saç (baştaki) 2) kıl 3) kıl (ensedeki) 4) kök	šaž/ saž-V (539) 1
418	*sičgan	büyük fare, fare	šiŋan (1095) < "šiŋan

Bu örneklerde ortadaki ikinci bir ünsüz türemesinin (~affrikat) uzunluk durumu gösterilmiştir, birinci ünsüz ikincil bir solukluya (~aspirasyon) sahiptir; yani s-, š- durumlarında bu soluklu (~aspirasyon) ünsüz tarafından benzeşmeye (~asimilasyon) uğrar ve de bu \*s-c > "s-s kapalı hecede olur.

## İkinci Hecenin Sonu

EDAL	En Eski Türkçe		Sarı Uygur Türkçesi
771	*qilič	kılıç	giliš (779)
85	*i(n)Gač	ağaç	jiyaš (286)

1702	* <i>Abuč-qa</i> ~ -* <i>p-</i>	koca (eş), ihtiyar, amca	<i>oşGa</i> (228)
1199	* <i>abuč</i>	avuç	<i>oş</i> (225)

En Eski Türkçedeki \**i* veya \**ie* 'den türeyen standart Türkçe \**s*'nin gelişiminde, iki durum vardır: Sarı Uygur Türkçesinde -*s*(-) ve yine Sarı Uygur Türkçesinde -*š*(-).

EDAL	En Eski Türkçe		Sarı Uygur Türkçesi
624	* <i>bitē-</i>	piş-, olgunlaş-	pi's- 'yak-, kızart-, haşla-', pi's- ir- caus. (1472, 1474)
798	* <i>boł</i>	bol, boş	bo(')s (1437)
1105	* <i>dał</i>	dış, dışarıdaki	<i>ta's, ta's-yar</i> dir.  (1161)
719	* <i>diāl</i>	taş	ta's (1160)
936	* <i>d(i)āl(i)-</i>	taş-, kenarlardan taş-	dasi- (1162)
8	* <i>dīł</i>	dış	ti 's (1222)
191	* <i>diłi</i>	1) dişi 2) kadın	<i>tīsi</i> (1225) 1
223	* <i>dōł</i>	göğüs	dos (erkeğin) (1269)
501	* <i>dōte-</i>	1) dōşe- (hasır) 2) hasır, dōşeme, dōšek	<i>to'sen-</i> 1, <i>to'seg</i> 2  (1271)
740	* <i>dūł-</i>	düş-, aşağı doğru hareket et-	tu 's- (1298)
1082	* <i>ēdił</i>	kap	<i>ī'tis</i> 'kap' (172)
1065	* <i>çł-</i>	yürü-, dolaş-, rahvan gitme-	e 'sgen- 'toynağı ile toz kopart-'  (171)
1188	* <i>ēłü-</i>	1) kapat- 2) (kapı) örtüsü > kapı	siğ (574)
1353	* <i>(i)āl-</i>	1) çekirdek, zahire 2) (göz) kalem 3) aşı 4) irin (ilk anlamı — aşı gibi?) 5) tanen, mazi tuzu 6) nişasta	<i>a's-tiy</i> 1 (122)
259	* <i>(i)āl-</i>	1) aş- (dağı) 2) üstün ol-	<i>a'siy</i> 'fazlalık, kalıntı' (128)
109	* <i>(i)at,</i>  * <i>(i)at-a-</i>	1) yiyecek, gıda 2) yemek ye- 3) yemek 4) yedir-	a's - as 'ikram, ziyafet' (121)
689	* <i>ilč</i>	iş	is (204)
967	* <i>ılan-</i> /  * <i>iten-</i>	inan-, güven-	isen- (ЯЖУ)

129	*ıl(ç)	1) duman 2) is, kurum 3) koku, ıtır 4) buharlaşma	is 1 (205)
264	*jabal	yumuşak, ince; sessiz, yavaş	juvas (498)
357	*jal-	kapan-, saklan-	ja 's- - ja 's- (363)
175	*jāl	yaş, yıl	ja(')s-a- 'yaşlan-' (362)
215	*jāl	yaş, taze	ja(')s (360)
230	*jāl	gözyaşı	ja(')s (361)
782	*jāl	genç	ja(')s (360)
36	*jāl-il	1) yeşil 2) sarı	ja 'sil 1 (373)
1024	*jim-lča-q	yumuşak	jimsaG (438)
1603	*jumul	iş, hizmet, gerekçe	jimsa-a- 'kullan-' (436)
439	*qAl(ç)Ga	beyaz leke, dazlak yer	q 'asGan (766)
63	*kiti	kişi, insanlar	k 'isi (916)
719	*qil	kış	qi 's (793)
470	*qol	1) çift, çiftten biri 2) birleşmek	qos 1 (829)
6	*quł	1) kuş 2) ördek	qu 's 1 (862)
422	*tabılGan	tavşan	to 'sGan (1260)

Bunlar birleşmesiz *\*-l-* durumunu gösteren örneklerdir. Yalnız *\*bitč-* kelimesi istisnadır, bu kelime, iki kökenin birleşmesi (~kontaminasyon) ile meydana gelmiştir: *'dol-*, *olgunlaş-* ve *'pişir-* anlamındaki kelimeler. Sarı Uygur Türkçesindeki bu biçim arka sıra morfolojik ünlü uyumluluğu (~singarmonistik) sırasına sahiptir. Yalnız *'iş'* kelimesi de istisnadır. Bu da En eski Türkçedeki (~ Moğ. *\*üile*) birleşiminin ikincilliği ile ilişkilidir, bu köken Çuvaş Türkçesindeki biçimlere de işaret eder. *\*jim-lča-q* kelimesinde birleşimin yeniden inşası (~rekonstrüksiyon) Çuvaş Türkçesinde *šəmže* köken temelinde olmuştur; ancak Sarı Uygur Türkçesindeki biçim, Çuvaş Türkçesindeki biçimin "*šəmže* kelimesindeki ilk ünsüze göre ikincil asimilasyonuna işaret eder. Tarihî olarak soluklu (~aspirasyon) ünsüzün varlığı diğer ünsüzlerde olduğu gibi kökteki ünlünün kısalığı veya uzunluğu ile ilgilidir. Ancak sızıcı (~spirant) sestene önce olan durumlarda bu karşı koymayı ayırmak fonetik olarak zordur, bu durum kayıtlardaki karışıklığı da göstermektedir. Böylece Sarı Uygur Türkçesinde (') *s* sızıcısının en eski Türkçedeki birleşiksiz *\*l* sesinden türediği anlaşılmaktadır.

### -š- 'li Gruplar

EDAL	En Eski Türkçe		Sarı Uygur Türkçesi
39	*batč	baş	pa 'š/ pa 'č-V (1363), aG-baš (17)
1042	*biñl(iq)	kedi	mi(r)š(1333)
	*batčaq	başak	bašaG (1364)
	*qāl	kaş	qā 'š (774)

		<i>taşıır-</i>	<i>t'oş-γir-, t'ol-γir-</i>
	<i>*jalč-</i>	(güneş ışın, açık renkli)	<i>žas ~ ča's (998)</i>
567	<i>*jēmitč</i>	sebze, meyve	<i>jimiš-</i> (477) 'hayvan besle-'
		<i>yetiştir-(eğit-)</i>	<i>aňša-</i> (1495)
		<i>sevin-</i>	<i>jaňšila-</i> (349)
		<i>oku-</i>	<i>oňši-</i> (I) (243)
		<i>düşün-, taşın-</i>	<i>t'aňša-</i> (1148)
		<i>öğretmen</i>	<i>baýši</i> (1362)
	<i>*jaqtı</i>	<i>iyi</i>	<i>jaγši</i> (322)
	<i>*jasti</i>	<i>yassı ve ince</i>	<i>jašmaG</i> (325)

Yukarıdaki örneklerde ikinci grupta geniz damak diş *-ŋ-* veya damak *-ɣ-* seslerinden sonra *-š-* sesinin korunması (veya ikincil gelişimi (türemesi)?) kaydedilmiştir. Ve *-š-* aracılığı ile en eski Türkçedeki sadeleştirilmiş birleşimleri ifade olunmuştur (örneğin, *\*t'oş-γir- < \*-lt-*; karşılaştırınız: ikinci grupta *jašmaG* kelimesinde *-š-* < *\*-st-*). 'Kedi' örneği güvenilir değildir. Ayrıca 'kaş' kelimesinin de araştırılması gerekir. Sarı Uygur Türkçesindeki *jemiš* kelimesinin kökeni, sıfat-filil değildir, 'meyve' anlamındaki isimden türemedir "jemiš-i-".

Sarı Uygur Türkçesinde sızıcı ses yansımalarının gelişimi bir sıra kelimelerde en eski Türkçedeki ünlülerin yeniden inşasını (~rekonstrüksiyon) anlatmaktadır. Ayrıca bir dönem için en eski Türkçedeki *\*-t-* sesi ile birleşmelerin korunmasına işaret eder. Eskiden bu korunma, sadece Türk lehçelerinin Bulgar koluna ait bir özellik olarak düşünüldü.

## İşaretler

~ Birbirinin yerine geçen (alternanslı) şekilleri gösterir.

## Kaynakça

- CHEN Zōngzhen, Lei Xuānchōn Xībū yūgūyū jiānzhi. Beijīng: Minzū chōbānshe 1985.
- MALOV S. Ye., Yazık Jeltih Uyurov. Slovar. Grammatika. (Sarı Uygur Türkçesi. Sözlük. Gramer) Alma-Ata 1957.
- MUDRAK O. A., Spetsifičeskiye Drobleniya Konsonantnih Refleksov V Čuvaşskom Yazıke (Çuvaş Dilinde konsonant reflekslerin spesifik parçalanmaları) // Lingvističeskaya Rekonstruktsiya i Drevneyşaya İstoriya Vostoka. (Doğunun Lengüistik Rekonstrüksiyonu ve en Eski Tarihi Dergisi) 1. Bölüm Nauka Yay., Moskova 1989.
- MUDRAK O. A., Razvitiye Soçetaniy s \*t v Praaltayskom Yazıke (En Eski Altaycada \*t ile Birleşenlerin Gelişimi) // Aspekti Komparativistiki 2. Orientalia et Classica VI, İzd. RGGU, Moskova 2007.
- Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Pratyurkskiy Yazık-Osnova. Kartina Mira Pratyurkskogo Etnosa po Dannım Yazıka. (Türk Lehçelerinin Tarihi

Karşılaştırmalı Grameri. En Eski Türkçe – Ana Lehçe. Dil Verilerine Göre En Eski Türklerin Dünya Görüşü), Nauka Yay., Moskova 2006.

TENİŞEV E. R., Sroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka. (Sarıg-Yugur Dilinin Yapısı), Nauka Yay., Moskova 1976.

Etymological Dictionary of the Altaic Languages (EDAL), by Starostin S., Dybo A., Mudrak O. Parts I-III, Leiden-Boston Brill 2003.